

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü
COĞRAFYA DERGİSİ

Sayı 13, Sayfa 93-107, İstanbul, 2005
Basılı Nüsha ISSN No: 1302-7212 Elektronik Nüsha ISSN No: 1305-2128

OSMANLI ŞEHRİNDE BİR İDARİ BİRİM: MAHALLE

An Administrative Unit in the Ottoman Town: Quarter

Mehmet BAYARTAN^a

^a İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü.
byrtn@istanbul.edu.tr

Alındığı tarih: 18.05.2005; Kabul tarihi: 19.09.2005

Abstract

The towns have always been a field of domination in every regards related to the peripheral settlements. In order that the towns may hold this power in their hand and maintain it they should be developed and equipped in every sense, primarily in administrative sense, in terms of military, economic, social and industrial, etc. and they should maintain such status. In addition, the physical size of the towns, the burden of the town increases high with respect to its liability in itself and against the peripheral settlements. Because of this reason, in order to administrative and other services are handled easier and more effective and its burden is alleviated, the towns have been divided into sub units. Although each of these units, called quarter, is an individual administrative unit, they should also be perceived as parts providing integrity of the town.

In the Ottoman Empire, both establish and physical development of the towns have always been by addition of the quarters. Therefore, the quarter, an important component of the city, was an inevitable part of the town as a small administrative unit in the Ottoman towns as they are today.

In the Ottoman towns, quarters were generally consisted of residential areas and street systems around a religious structure. Quarters have always been administered by imams commissioned by the sultan from the very beginning of the Empire. In 1828, for the first time in Istanbul and then, with the Provincial Regulations that became effective in 1867, throughout all territory of the empire, a system of mukhtars established. The quarters included at least one mosque or one mescit (small mosque), quarter school and two-storey houses with garden integrating with the narrow, blind and intricate street system.

In the present study, after making definition of the quarter, we shall concentrate upon its place and importance in the Ottoman towns and in the subsequent chapters we shall detail the matter by dealing with the establishment and development of the quarters, the components and factors of the quarters as well as the administration of the quarter. In this

way, we shall try to find out what the position of the smallest administrative unit of a big administrative system in this organization and how it works.

Key Words: *Function, Historical Geography, Ottoman, Quarter, Town.*

Anahtar Kelimeler: *Fonksiyon, Tarihi coğrafya, Osmanlı, Mahalle, Şehir.*

GİRİŞ:

Osmanlı imparatorluğu, dünya tarihinde büyük bir siyasi organizasyon olarak damgasını vurmuş ve gerek yayılmış olduğu alan itibarıyla gerekse varoluş süresi bakımından sayılı imparatorluklar arasında yerini almıştır. Böylesine büyük bir siyasi organizasyonun idaresi de şüphesiz karmaşık ve zordur. Osmanlı imparatorluğunun bu kadar uzun bir süre varlığını sürdürmesi ve bu kadar geniş bir alana yayılmış olmasının altında şüphesiz ciddi, otoriter ve hoşgörülü bir siyasetin varlığı yatmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunda önemli bir yere sahip olan şehir yerleşmeleri, bu sistemin merkezlerini oluşturmuştur. Şehirler bilindiği gibi çevrelerine göre daima merkezi bir hakimiyet teşkil etmekte idi. Bu bakımından düşünüldüğünde şehirler, aynı zamanda imparatorluğun da gücünü sembolize etmekte idi.

Şehirlerde bu merkezi olma özelliğinin devamlılığını sağlayan ana unsur şehir fonksiyonlarıdır. Şehirseller fonksiyonlar, şehrin büyüklüğüne, konumuna ve önemine göre çeşitlenmekte, böylece toplumların refahı, huzur seviyesi ve gücü de buna göre artmaktadır. Şehirlerin sahip olduğu bu güç aynı zamanda idaresini de karmaşık bir hale sokmaktadır. Nitekim şehirler, etki alanı geniş olan ve büyük nüfus topluluklarını barındıran yerleşmelerdir.

Şehirlerde verilen hizmetler iki yönlü olarak düşünülmelidir. Şehirler, hem barındırdığı nüfus topluluklarına hem de çevrede bulunan yerleşmelere hizmet vermektedir. Nitekim şehirler, dar veya geniş bir nüfus bölgesi dahilinde çeşitli faaliyet ve hizmetleri kendinde toplamış ve etki bölgesiyle ekonomik, toplumsal ve mülki bakımdan bir bütün teşkil eden, onunla birlikte yaşayan ve gelişen ayrıca

onun ihtiyaçlarını gideren ve mekanda çevresiyle birlikte bir bütün teşkil eden bir bölgenin merkezinde bulunmaktadır. Şehirlerin merkezi mevkide bulunması, büyük bir bölge dahilinde merkezi fonksiyonlarının devam etmesiyle mümkündür. Bir şehrin merkezi mevkide bulunması, o şehrin nispeten geniş bir etki sahası içinde sosyo-ekonomik bakımdan bir merkez haline geçmesiyle mümkündür (Göney, 1995: 14). Dolayısıyla şehirler, başta idari olmak üzere her türlü işlevsel bütünlüğü sağlamak ve sürdürmek zorundadırlar. Bu gücü kaybeden şehirler, başta geriler daha sonra da önemlerini yitirmeye mahkum olurlar.

Şehirlerde gerçekleştirilen faaliyetler her ne kadar merkezi bir sistem dahilinde gerçekleştirilse de bu sistemde bütünlüğü sağlayan alt birimler vardır. Bilindiği gibi büyük sistemler daima alt bölüm ve birimlerin doğru çalışmasına dayalı olarak işlerler. Her açıdan bir devletin mekanizmalarını oluşturan ve işlemlerini sağlayan alt idari birimlerin sorunsuz bir şekilde işlemesi gerekir ve bu çok önemlidir. Çünkü her bir parçanın ayrı bir anlamı ve önemi olmakla birlikte sürekliliğin ve bütünlüğün sağlanmasında temel teşkil etmektedirler. Şehir yerleşmelerinde mahalle adıyla anılan alt birimlerin her biri şehrin bir parçasını oluşturmakta ve bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Osmanlı şehirlerinin en küçük idari birimini teşkil eden mahalleler, aynı zamanda şehrin idari mekanizmasının işleyişinde büyük rolü ve önemi olan birimlerdir.

MAHALLENİN TANIMI VE OSMANLI ŞEHRİNDE MAHALLE:

Kelime anlamı itibarıyla mahalle, mahall ile aynı kökten türeyen ve başlangıçta "konaklanan yer" manasına gelen bir kelimedir. Sonradan mahalle, daha hususi olarak şehrin bir semti

manasını almış ve bu mana Türkçeye geçmiştir. Evvelce Şehrin bir semti için, eski Bağdat'ta olduğu gibi, daha ziyade "dar" kelimesi kullanılıyordu (Kramers, 1976: 144). Sözlükte "bir yere inmek, konmak, yerleşmek" anlamına gelen hall (halel ve hulul) kökünden türetilmiş bir mekan ismi olan mahalle kelimesi devamlı veya geçici olarak ikamet etmek için kurulan küçük yerleşim birimlerini ifade eder (Yel vd., 2003: 323). Gelişmiş İslam Şehirlerinde işlevsel ve sosyal btnlğu olan birimler Şeklinde karşımıza çıkan mahalleler, İslam tarihinin erken dönemlerinden bu yana Şehir tanımında önemli yeri olan fizikososyal olgulardır. Devletin sultanın iradesine ve örfe dayalı işleyişi içinde mahalle, Őeriatın kontrolüne bırakılmış bir toplumsal varlıktır. Bir mahalleyi diğerlerinden ayıran bir fiziksel sınır ve biçim olmasa da, Şehir toplumun idari ve sosyal tanımında belirgin bir kimliği vardır. Bir "commune" olarak örgütlenmemiş olan ve insanların bağımlılıkları sadece kendi yöresinden, tarikatından, inancından, ailesinden ve etnik grubundan olanlarla tanımlandığı İslam Şehirlerinde sosyal dayanışma ve katılım, temelde sadece mahalle düzeyinde etkili olmuş sayılabilir. Genelde bir mescit çevresinde oluşan fiziksel yapısı, konut ve yol ilişkileri, çıkılmaz sokaklarıyla Osmanlı Şehri, İslam Şehirlerinin genel özelliklerini taşımıştır. Bu husus, Osmanlı toplumunun İslami ilkelere yüzyıllar boyu uymasıyla ortaya çıkmıştır (Kuban, 1994: 242). Bunun yanısıra mahallenin tanımı yapılırken sosyal durum gözönüne alınmış, genel hatlarıyla "yelerin ortak bir mabedde ibadet ettikleri ve nüfusu yaklaşık 1000 kişiden oluşan yerleşim birimi" olarak belirtilmiştir. 1871 tarihli Osmanlı vilayet kanununda ise mahallelerdeki ev sayısı dikkate alınarak "en az elli haneden oluşan bir yerleşim birimi" Şeklinde tarif edilmiştir. Ancak bu tanımlar genelleştirilebilecek bir özellik taşımamaktadır. Osmanlı tahrir kayıtlarının incelenmesi, mahalle biriminin belirli bir nüfus ölçüsü içerisine konabilecek derecede kategorileşmeye izin vermemektedir. Osmanlıların

klasik dönemlerinden itibaren mahalle, mali ve idari yönden kendi içine kapalı en alt yönetim birimini oluşturmuştur (Yel vd., 2003: 323-324). Mahallenin kapalı veya ie dönük olarak tanımlanması, mahallede yaşayan halk topluluklarının genelde birbirleriyle olan sosyal bağlarından kaynaklanmaktadır. Ancak genelde çeşitli dini gruplar ayrı mahallelerde yaşasalar da, bu aslında mutlak bir kural değildi. Bu durum daha çok mahallenin, Osmanlı Şehir toplumunda ortak yaşam alanı olarak ifade edilen bir toplumsal ve mekansal birim olarak algılanmasıyla ilgilidir. Mahalle halkı birbirini tanır, birbirine güvenir ve kefil olurdu. Bu yüzden Şehirde sıkı bir toplumsal güvenlik ve birlik sağlanmıştır. Nitekim bir başka tarifte bu husus açıkça belirginleşmektedir. Osmanlı Şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerin meydana getirdiği topluluğun yaşadığı yerdir. Bir başka deyişle aynı mescitte ibadet eden "cemaat"ın aileleriyle birlikte yerleştikleri kesimdir (Ergenç, 1984: 69). Sosyolojik açıdan mahallenin farklı bir tanımı da şu Şekilde yapılmıştır; mahalleler, her sınıf ve bölgeden insanların, belli kurallar ve etikler çerçevesinde birlikte yaşadığı birimlerdir (Ortaylı, 1985: 23). Bununla birlikte mahallelerin tanımlanmasında aynı meslekten olma gibi ekonomik özelliklerin de bulunduğu gözardı edilmemelidir. Nitekim bazı Osmanlı Şehirlerinde meslek adlarıyla anılan mahalleler bulunmaktaydı. Örneğin Kütahya Şehrinde Bezirciler ve Börekçiler gibi meslek adıyla anılan mahalleler yeralmaktaydı. Bir başka örnek ise İstanbul'dur. Şehrin mahalleleri arasında ekonomik açıdan canlılığın olduğu arşıların, dükkanların ve pazar yerlerinin bulunduğu mahalleler görülmektedir. Örneğin Debağlar (Üsküdar'da bir mahalle), Unkapanı, Keresteciler, ieki, Kağıthane gibi. Bunun yanısıra Şehir içinde ticari canlılığı ifade eden bir çok semt, sokak ve cadde, günümüze kadar varlığını ve işlevini sürdüren alanlar olarak görülmektedir. Osmanlı Şehirlerin-

de bu gibi mahallelere dair bir çok örnek bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gündelik hayata mekan ve sistem bağlamında bakıldığında, Osmanlı şehri mahalleler üzerine bina edilmiş ve en alt düzeydeki temel toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında mahalleye ve mahallelilere sorumluluk yüklenmiştir. Özellikle Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde mahalle, hem toplumsal hem idari açıdan sistemin temel yapı taşlarından birini oluşturur. Mahalle; başında imamı olan, kendine özgü gelir kaynakları olan, hocasıyla, bekçisiyle ve mahallelilerin birbirine kenetlenmişliğiyle birlikte bir toplumsal ve idari birimdir (Arikboğa, 2004: 274).

Coğrafi açıdan mahallenin tanımlanmasıyla ilgili olarak yapılan tarifler bu konuya daha da açıklık getirmektedir. Mahalle, Osmanlı şehirlerinin yerleşme yapısı içerisinde yer alan, şehirlerin önemli bir birimidir. Şehrin merkezi olarak nitelendirilen alanda dahil olmak üzere merkezden itibaren çevreye doğru bir yayılım gösteren mahallelerin her biri başlıbaşına bir yerleşim birimi olarak şehrin vazgeçilmez fiziki unsurudur (Bayartan, 2003: 228). Osmanlı mahallelerinde bir meydan ile cadde ve sokakların şehrin meydanına bağlandığı bu sistemin en belirgin özelliği, çıkmaz ve dolambaçlı sokaklar ile bu sokakları süsleyen bahçeli evlerin belli bir ahenk içinde bulunuşudur. Bu durumuyla mahalle adeta şehrin bir minyatürü gibidir (Bayartan, 2003: 207). Mahalleler şehirlerin en küçük yapı taşları olan konut ve sokak sistemlerinin ve çeşitli faaliyetlerin (idari, iktisadi, sosyal ve kültürel işlevler) gerçekleştirildiği alanların bir araya geldiği en küçük idari birimdir. Binalar ve sokaklar mahalleleri mahalleler de şehirleri oluştururlar.

“Mahalli Bazda Örgütlenme” şehirlerimizin kaçınılmaz bir ihtiyacıdır çünkü mahalle yerel demokrasinin en etkin ölçөгüdür. Ama mahalle, insan ölçekli, kolay sahip çıkılabilen yerel bir yerleşim ve günlük yaşam alanı olarak, doğal, nesnel, çabasız “verilen” bir ortam

değildir. Mahalle hem toplumsal, hem siyasal, hem “tinsel” değerleri ve nitelikleri sürekli değişen bir kuruluştur. Demek ki mahallenin bütün oturanlar için ortak, ayırım yapmayan, yerel bir proje olarak algılanması gerekiyor. Bu bağlamda mahallenin ortaya çıkması için, belli bir zaman içerisinde, çeşitli toplumsal şartlar gerekmektedir (Perouse vd., 2002: 81).

Mahalleyle ilgili tanımlamalarda çeşitlilik göze çarpsa da mahallenin, şehirde en küçük idari birim olduğu ve şehrin vazgeçilmez bir parçası olduğu da hemen her tanımında vurgulanmıştır. Nitekim mahallenin her tanımına baktığımızda konu farklı bakış açılarıyla ele alınmakla birlikte genel çerçevenin değişmediğini görmekteyiz. Netice itibarıyla mahalle, Şehirlerdeki en küçük yerel birim, şehrin en küçük idari ünitesi olarak, şehirde fiziksel ve sosyal mekan gelişiminin başta gelen belirleyicilerindedir. Mahallede yaşayan insanların çevresini algılama biçimi ve benimseme düzeyi şehrsel mekandaki farklılığın sınırlarını çizmektedir (Suri, 2002: 87). Fakat mahalle neticede iklim şartlarına göre oluşmuş bir yerleşim olmaktan çok bir sosyo-kültürel biçimdir. Osmanlı millet kültürü gibi, postmodern mahalle de “kültürel” bir biçim olarak karşımıza çıkar gibi durmaktadır (Akay, 2002: 78). Bu suretle türü, büyüklüğü, nüfusu, alanı, bulunduğu yer, yereldiği ülkeler farklı olsa da mahalle birimi başlangıçta tüm toplumlarda toplumsal iletişimi, organizasyonu kontrolü ve düzeni sağlamak daha doğru bir ifadeyle yönetim amacıyla oluşturulmuştur (Aysu, 2002: 51).

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE MAHALLELERİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ:

Toplumların dağınık ve göçebe yaşayış tarzından yerleşik hayat tarzına geçişinde dikkati çeken husus, ilk olarak mahallelerin kuruluşudur. İlk zamanlarda birkaç evden oluşan mahallelerin ev sayısı, nüfusun artmasıyla, sosyal ve ekonomik açıdan gereksinimlerde artış kaydetmiş, bu arada toplumsallaşma gayreti içerisinde kendi kültürlerini oluşturmak suretiyle refah ve güven içinde

bir hayat sürdürme çabası içine girmişlerdir. Birkaç evden cadde ve sokak sistemlerinin, kültürel yapıların ve çeşitliliğin, büyüme gerçekleştikçe artış kaydettiğini görmekteyiz. Birçok toplumların şehirleri gibi Türk şehirlerinin gelişmesi de mahalleler halinde olmuştur (Ergenç, 1984: 69).

Anadolu'nun Türkleşmesinden önce var olan şehirler, genelde daha çok surların içine sıkışmış, genişleme imkanı olmayan ve ancak belli bir zümrenin yaşadığı, bir yerleşmeden çok savunma amaçlı idari bir birim olarak hayatini sürdürmekte idi. Bu şehirlerde, Türklerin idaresine geçişle surların etrafında (genelde bitişik nizamda) yeni yerleşim alanları kurulmuştur. Bu suretle şehirler surların dışına çıkmış ve genişleme imkanı bulmuşlardır. Surların etrafında kurulan bu yerleşmeler, mahalleler şeklinde idi. Bu alanlara yerleşen insanlar, çeşitli meslek grupları ve/veya çeşitli topluluklara mensup olanlar genelde -haklı olarak- bir arada yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu durum Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Bu husus mahalle isimlerinden de açık olarak görülebilmektedir. İmparatorluğun ilk kuruluş ve yayılış döneminde, şehirleşme yeni mahallelerin oluşum süreciyle eş anlama gelmekte idi. Çevredeki köylülerden, göçebelerden ve başka merkezlerden gelen göçmenlerden oluşan homojen grupları, etnik kökenlerine veya aynı toplumsal mesleki veya dini guruplara ait olmalarına göre, az aileli topluluklar halinde yerleşerek yeni mahalleler kuruyorlar, evlerini bir ibadethane veya külliye çevresine inşa ediyorlardı. İçlerinde çoğunlukla bir kurucu, dini lider veya sadece serveti, ilmi veya otoritesi için saygı duyulan bir kişi bulunurdu. Göçebe gurublar, şehirlere ilk yerleşmeye başladıkları zaman çoğunlukla Anadolu şehirlerinin yeni mahallelerinin temelini atmış olurlardı. Mahalle, çoğu zaman kurucu bey veya dini bakımdan önem kazanmış bir kişinin adını alırdı (Cerasi, 1999: 71). 16. yüzyılda bir yandan Osmanlı şehirlerindeki nüfus artışı, öte yandan dünya ticaretinde "gezici tüccar"ın önemini kaybedip "yerleşik tüccar"ın

ortaya çıkışı, şehrin yapısında bir dönüşüm meydana getirdi. 16. yüzyılda "kale altı" denilen yerdeki yerleşik olmayan ticaret faaliyetlerinin sona erdiğini ve "bedestenler" içinde geliştiğini görüyoruz. Bedesten, 16. yüzyıl şehrinin odağını oluşturan iç kalenin karşısına, şehir yaşantısının yeri duruma uyum yapması gereğini doğurdu. Bedestenlerin çevresinde belirli üretim dallarında ve ticaret ile hizmet faaliyetlerinde uzmanlaşan sokaklar oluştu. Böylece şehrin yapılaşması kale dışına taşı. Bu gelişmeler, yeni konut mahallelerinin oluşumu için başlangıçlar yarattı. Söz konusu mahalleler sınıfsal olarak değil, toplumdaki dini ve etnik gruplara göre farklılaşma göstermekteydi. Mahallelerin şehir içindeki topografik konumlarında da bir saygınlık sıralanışı görülmekteydi. İç kale çevresinde daha çok Müslüman mahalleleri yer almaktaydı. Mahallelerin içinde sınıfsal farklılaşma görülmüyordu. Değişik sınıflardan aileler farklı büyüklükteki konutlarda yanyana yaşıyorlardı (Tekeli, 1985: 890).

Osmanlı İmparatorluğu'nda şehirlerin temel birimi olarak karşımıza çıkan "mahalle"nin en belirgin özelliklerinden biri, aynı inanış ve geleneklere sahip insanların bir araya gelerek oluşturulmuş olmasıdır (Ergenç, 1984: 69). Dolayısıyla mahalleler, genellikle dini bir yapının etrafında toplanmak suretiyle oluştuğu gibi, aynı meslekten olan zanaatkarların veya aynı din, mezhep ve ırktan olanların bir arada yaşama arzuları sonucunda teşekkül etmiştir (Özdemir, 1998: 75). Bunun yanısıra şehirlerde yeni bir mahallenin kuruluşu, yeni açılan bir yerleşim alanında veya nüfus yoğunluğu artan eski mahallelerin bölünmesiyle ortaya çıkmaktaydı (Aysu, 2002: 51). Başlangıçta, üç beş evden oluşan mahallelerin ev sayısı, nüfus artışı ve sosyal ekonomik ve güvence gereksinimleri sonucunda daha da çoğalmış ve mahalle yapısı içinde cadde, meydan ve sokaklar oluşmuştur (Kazancıgil, 1992: 12).

Osmanlı İmparatorluğunda 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu şehrinde yeni mahalleler kurulması yoluyla hızla genişleyen

yerleşim alanlarının 17. yüzyıl başlarında ulaştığı sınırları 19. yüzyıl sonlarına kadar korumuş, ancak 19. yüzyıl sonunda, o da kendi iç dinamikleriyle değil dış etmenler sonucu, şehirsiz arazi kullanımına eklenen demiryolu, yönetici merkez, göçmen mahallesi, askeri kışla gibi yeni öğeler ile birlikte büyüme ve değişme süreci içine girmiştir (Aktüre, 1985: 891). 19. yüzyılda, şehir nüfusları hızla büyümekte olduğu görülmektedir. Şüphesiz bu büyümenin değişik kaynakları vardır. Bu kaynaklardan biri, sınırlardan gelen göçmenlerdir. Bunlar varolan şehrin hemen bitişiğine çıkmaz sokaklı eski mahallelere benzemeyen bir dokuda, birbirine dik sokakların oluşturduğu satranç tahtası biçimindeki bir dokuda yerleştirilmiştir. Tüm denetim önlemlerine rağmen kırdan kopup gelerek şehirde yerleşenler vardır bunlar da şehrin çevresinde bugün gecekondular mahallelerine benzer şekilde yerleşmişlerdir (Tekeli, 1985: 882). Bilindiği gibi bir mekanın coğrafi sit koşulları o mekanda kurulacak olan yerleşmenin gelecekteki biçimini, yayılma yönü, değişimlerini, kısaca mekandaki dağılımını ve özelliklerini etkiler ve sınırlar (Aysu, 2002: 52). Osmanlı Anadolu'sunda gördüğümüz birçok şehir aynı karakteri göstermiş kendini topografyaya uydurmak ve yeni mahalleler teşekkül emek suretiyle genişleme göstermiştir.

Örneğin İstanbul mahalleleri, şehrin gelişmesinin bir göstergesidir. Nitekim şehir, Fetih'le birlikte büyük bir hızla gelişim göstermiştir (Ak, 2004: 235). İstanbul'un II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) sonundaki mahalleleri üzerinde Ekrem Hakkı Ayverdi'nin titiz çalışmaları Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde Anadolu'da da gördüğümüz mahalle olgusunun devam ettiğini gösterir. Savaşla alınan şehirde fetih mülkiyeti kurallarına göre sultan fethe katılanlara tahsisler yaptırmıştır. 1470'ten sonra arazi "mukataa" olarak verilmiştir. Başka bir deyişle arazi verilenler bunun kirasını ödemişlerdir. Fakat aradan 10 yıl geçtikten sonra, bu sistem yerine şehir arazisi parasız ya da bir bedel karşılığı kişilere temlik edilmiştir. Yeni gelenler

kendilerine tahsis edilen konutlara, eski kilise ve manastırlara yerleşmişler veya boş arsalarla yeni binalar yapmışlar, şehre Anadolu ve Rumeli'den getirilerek yerleşenler de, kısa sürede, mescitler çevresinde oluşan mahalleleri iskan etmişlerdir. Bu mescitler fetihle önemli rolleri olan veya yeni başkente özel göreve getirilen komutanlar, devlet erkanı ulema tarafından yaptırılmıştır. Ayverdi'nin Fatih dönemi sonu ve II. Beyazid dönemi (1481-1512) başı için verdiği mahalle listesinde suriçindeki 181 mahalleden 154 tanesi kişiler tarafından yaptırılmış bir mescide göre adlandırılmıştır. Bütün mahalleleri içermese bile Ayverdi'nin listesi İstanbul'un yeni gelen Müslüman nüfusunun, mekansal olarak mescitler çevresinde yerleştiği veya yerleştirildiğini göstermektedir. İlginç olan, 1934'te belediye tarafından yeni mahalle bölünmesi ve yeni ad verilmesine kadar, aradan geçen bütün doğal felaketlere, yangınlara ve şehirsiz gelişmelere karşın, bu ilk mahalle adlarının ve yerleşim alanlarının bütün Osmanlı tarihi boyunca varlıklarını korumuş olmalarıdır. Bu süreklilik şehir tarihi boyunca bir sosyo-ekonomik sürekliliğe işaret eder. Bunun temelinde de mescitlerin vakıflar yoluyla yaşatılması önemli yer tutar. Bir bakıma Osmanlı hanedanının kesintisiz yaşamı kadar, başkentin sosyal dokusuna fiziksel bir çerçeve oluşturan mahallelerin sürekliliğinin de devletin stabilitesini koruyan faktörler olduğunu söyleyebiliriz (Kuban, 1994: 243-244).

OSMANLI ŞEHİRİ MAHALLELERİNDE BULUNAN UNSURLAR VE İŞLEVLERİ:

Geleneksel şehir dokusunda ön plana çıkan yapısal somut öğelerin yanısıra, fiziki bir mekan olmaktan ziyade işlevsel bir bütünü ifade eden mahalleler, bu açıdan daha da ön plana çıkmaktadır. Nitekim mahallelerin ekonomik, sosyal ve kültürel, hatta idari anlamda arzemiş olduğu çeşitli işlevleriyle birlikte zaman içerisinde şehrin mekansal öğelerini ve şehir bütünü etkileyerek dolaylı da olsa şehrin mekansal biçimlenmesinde katkıda bulunmuştur. Osmanlı şehrinde iki ayrı

yerleşme modülü vardır. Bunlardan ilki mahalledir; aynı etnik kökenden ve aynı dinden gelenlerin birlikte oturduğu konut ünitesi. İkincisi ise imaretlerdir. Toplumsal ve dini işlevler bütündür ve bu işlevlere tahsis edilen binalar da yerleşimin ilk planlama çekirdeğini oluşturur (Cerasi, 1999: 70). Mahallenin şekillendiği bir başka ifadeyle gelişimi bu çekirdek etrafında gerçekleşmekteydi. Çekirdekten itibaren mahallelerde, küçük bir meydan, çeşme, mescit veya eğer mahalle yeteri kadar büyükse cami, okul ve kahvehane gibi unsurlar yer almaktaydı. Bunun yanı sıra mahalle her dönemde, hepsi zorunlu olarak aynı anda bulunmasalar da bazı kamusal ve ortak mekansal öğelere sahipti (ibadethane, okul, kütüphane, dükkanlar, çeşmeler, bazen hamam). Dolayısıyla mahalle, ya bir cami veya mescit, ya bir imaret veya tekke bazen de bunların hepsini içine alan külliye etrafında oluşmuştur. Türk mahalle dokusunun tüm özellikleri Osmanlı şehrinde kendini göstermektedir. Bu sistemin odağını oluşturan cami dinsel bir işlevi yerine getirmenin ötesinde üstlendiği diğer fonksiyonlar ve çevresinde barındırdığı hizmetlerle sosyal bir kurum, mahallenin yönetim merkezi ve oturma bölgelerinin temel mekansal öğesidir. Bu kavramın getirisi olan ve mahallenin odağını oluşturan küçük mahalle camilerinin, mahalle meydanlarının, çeşmelerin ve kahvelerin izleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Mahalle, işlevleriyle ve çeşitliliğiyle şehirselle devamlılığı ve bütünlüğü de ifade eder. Öyle ki, mahalle kapalı bir ünite olmasına rağmen, şehir içindeki değerinden bir şey kaybetmemiştir. Osmanlı mahallesinin içe dönük olmasının nedenini belki de mahallenin kolektif bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Konuya biraz daha açıklık getirmek gerekirse; Osmanlı şehirlerinde bireyler yaşadıkları mahalleye göre tanımlanıyor veya tanınabiliyordu. Ancak, bunun ötesinde, mahalle Osmanlı şehrinde mali bir birimdi. Birçok vergi mahalle birimi temelinde toplanıyordu yani şehrin geneline düşen vergi miktarı

mahallelere bölünüyor, daha sonra da her mahalle kendisine düşen vergiyi şehir idaresine vermekle yükümlü tutuluyordu. Özellikle 18. yüzyılda yaygınlaşan "avarız" ve "imdadıye"ler bu türden vergilerdi. Bir mahallede yaşayan kişilerin toplu olarak belli bir meblağdan sorumlu tutulmaları, bu kişilerin birbirlerini karşılıklı olarak denetlemesini pekiştiren bir işleyişti çünkü komşulardan birisi vergisini ödemeyecek olsa, diğerlerine düşen meblağ daha ağır olacaktır. Bu nedenden dolayı Osmanlı dönemine ait mahkeme tutanakları, mahallelilerin mahallelerinden bazı kişileri "vergiye katılmadıklarından dolayı" şikâyetleriyle doludur (Tamdoğan, 2002: 67).

Mahalleden bahsederken daha önce caminin akla gelmemesine imkan yoktur. Cami; mahallenin idare merkezi ve imamların karargahı idi. Kendisine verilen arapça addan da anlaşılır ki cami; halkı toplayan yahut halkın toplantı yeri manasına gelir. Şu halde cami; her hangi bir sahadaki halkı muayyen vakitlerde bir yere toplayarak onları birbirleriyle tanıştırmak, bu vesileyle dini, dünyevi işlerini görmek aynı zamanda bu toplantıdan istifade ederek hükümetin emir ve yasaklarından onları haberdar etmek hususunda işe yarayan sosyal bir müessesedir, diye tarif edebiliriz. Osmanlı mahalleleri cami esas alınarak kurulmuştu. Cami mahallenin merkezinde bulunurdu. Yollar sokaklar camide kesişirlerdi. Mahallenin ve mahallelinin meseleleri camide çözüme kavuşturulurdu. Camiler, sadece ibadet yeri değil aynı zamanda da birer sosyal kurum durumunda idi. Nitekim camilerin çevresinde hamamlar, imarethaneler, hastaneler de yer almakta idi. Böylece ibadetin yanı sıra sosyal hayatın vazgeçilmez unsurları şehir mimarisıyla birleştirilmiş oluyordu. Bütün bu oluşumlar, şehrin kültürü olarak belirmektedir. Camileri de fert yapar. İdare masraflarını, tamiratını, imam vesairenin aylıklarını da yine fert temin ederdi. Hükümet veya belediye bütçesinden ne cami yapılır ne de müstahdemine aylık verilirdi. Bir cami etrafında toplanan halka o camiin cemaati denilirdi. Bütün dinler, bütün rejimler topluluğa

değer ve önem verdikleri, onu teşvik ettikleri gibi İslamiyet de doğal olarak bu kuvvetten yararlanmayı ihmal etmemiştir. Toplantıları cazip hale getirmek için yerine ve zamana göre çeşitli usullere müracaat edilmiştir. Bu toplantıların ahlaki ve toplumsal faydaları de vardı. Camiye devamlı gelenler, hatta camide hergün aynı yerde oturanlar birbirlerini iyi tanıdıkları için üç gün sıra ile camiye gelmeyen arkadaşlarını -mutlaka bir hastalığı (sıkıntısı) vardır- diye gidip ziyaret ederler, halini hatırlar sorarlardı. Böyle olmayıp da yani hastalığı ve mazereti bulunmayıp da gelmeyenler olursa imam onları mecburi olarak camiye getirtmek haklarına sahipti. Bunun yanında Cuma namazı haftada bir yapılan genel toplantı olduğu için bu ancak şehirlerde ve şehirlerin de çok halk alabilecek büyük camilerinde yapılabilir, onun için Cuma namazı şehirlere ve büyük camilere hasredilip şehirdeki küçük camiler ve mescitlerle köy camileri bundan hariç tutulmuştu (Ergin, 1936: 104).

Osmanlı şehirlerinde mahalle sakinleri arasındaki ilişkilerin sosyal bir boyut kazanmasında, mahallede bulunan ve önemli bir işleve sahip camilerin büyük bir rolü vardır. Bilindiği gibi her mahallede mutlaka en az bir cami veya mescit vardı. Mahallede cami veya mescidin bulunması, mahallenin büyüklüğüne ve önemine göre değişmekteydi. Camiler, mescitlerden daha büyük olup, camilerin bitişiğinde ve bu yapıya ait olarak bilinen misâfirhâneler, şifahâneler ve öğrenci odaları vardı. Bu durum mescitlerde görülmemektedir. Bununla birlikte camiler ile mescitler arasındaki en belirgin fark mescitlerde minberin bulunmaması idi. Fakat gerek cami gerekse mescid olsun her iki dini yapı da mahallenin merkezinde yer almakta idi. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi mahallenin kuruluşu bu yapıların etrafında gerçekleşmekte ve gelişim yine bu çerçevede olmakta idi.

Mahallelerde yer alan bu dini yapıların dini işlevi ön planda idi. Fakat camilerin sadece bu işleviyle anılması ve tek bir

fonksiyona sahip olduğunu söylemek doğru değildir. Cami, aynı zamanda sosyal, kültürel ve idari olarak birden fazla fonksiyonel kimliğe sahip olup mahallenin en önemli unsuru idi. Dini duyguların daima ön planda olduğu ve şekillendiği Osmanlı toplumunda imam, mahallenin yöneticisi olmakla birlikte sahip olduğu ilmi ve örnek kişiliği ve devleti de temsil etmesi itibarıyla mahallenin saygın şahsiyetlerinden biri idi. Dolayısıyla imam, sadece sahip olduğu yöneticilik sıfatından ziyade daha fazlasını ifade etmekte idi. Nitekim Osmanlı mahallelerinde camide cemaate namaz kıldırmaktan daha fazlasını yapan imamlar, belirli bir seviyede eğitime sahip olmakta aynı zamanda devletin bir temsilcisi idi. İmamlar tertip edilen imtihanlarda en yüksek puanı alanlar arasından seçilirdi. İmamlar, mahallenin düzeninden, âsâyişinden ve inzibât ile halk arasındaki âhenk ve barıştan da sorumlu idi. Mahalle halkının nüfus işleri, mahallenin temizlik işinin yürütülmesi, gıda kontrolü, ihtikârın önlenmesi gibi belediye hizmetleri ve mahalle halkının temel eğitimiyle de meşgul olan imamlar, Avârız Vakıfları'nın da başkanı idi.

XVIII. ve hatta XIX. yüzyıl başlarında, büyük şehirlerin mahallelerinde bile toplumsal sınıflaşmaya göre biçimlenmiş, belirgin bir mekân farklılaşması yoktur. Geleneksel mahallede dinsel farklılıklar dışında, imparatorluğun her sınıf ve her bölgesinde insanlar belirli ve etiket çerçevesinde birlikte yaşarlar. Mahalle mescidi ve kahvehane bir toplantı ve tartışma mahalli olup, kamuoyunun oluştuğu merkezlerdendir.

Mahalle; iktisadî, malî, idarî yönden kendi içinde kapalı bir üniteydi. Ancak bu ünitenin tanınması, XIX. yüzyılın yönetim reformlarıyla başlamıştır. Temelde bir komün yönetiminin çekirdeği olması gereken bu birimlerin, niçin daha özerk bir yapıya kavuşmadığı sorusunun cevabı, Türkiye tarihinde şehirlerin toplumsal-ekonomik gelişme düzeyinde aranmalıdır. Mahalle, şehrin bir bölümüdür. Ancak Osmanlı mahallesinin en belirgin özelliği kapalı bir topluluk oluşturmalarıdır.

Mahallelerde genel olarak aynı dilden ve aynı dinden insanlar toplanmıştır. Nitekim mahalleler, kayıtlarda isimlerinden başka sakinlerinin diniyle de belirlenmiştir (Ortaylı, 2000: 106). Osmanlı şehirlerinde yapılan sayımlardan da anlaşılacağı üzere, bireyler yaşadıkları mahalleye göre tanımlanıyor veya tanınıyordu.

Şehrin çeşitli yerlerinde bulunan imarethane ve aşevleri halk arasında bulunan ve maddi gücü olmayan yoksulların beslenme, giyinme ve barınma hizmetlerini yerine getiren şehrin önemli alanlarını oluşturmaktaydı. Ayrıca bu müesseseler tarafından, dul ve yetimlere maaş bağlanmak suretiyle şehir içerisinde bir birliğin sağlanması hususunda da önemli bir misyonu yerine getirmekteydiler. Bunun yanı sıra şehirlerde, mektep ve medreseler kurulmak suretiyle halkın eğitimi için çaba sarfedilmekteydi. Bütün bunlar, şehirlerde kurulman "vakıf" sistemi sayesinde gerçekleştiriliyordu. Böylece şehrin fonksiyonlarını yerine getirmede devlete yük olunmamış, aksine devletin işlevlerini yerine getirmesinde vesile teşkil etmişlerdir. Mahallenin fiziksel düzeninde şehrsel devamlılığı ve bütünlüğü sağlayan işlevsel bir unsur çeşitliliği görülür. Nitekim şehirlerde gerçekleştirilen faaliyetlerin tamamı mahalleler içinde gelişmekte, sosyal ve ekonomik hadiseler mahallelerde vuku bulmaktadır. Dolayısıyla kişilerin gündelik hayatını etkileyebilecek olan herşey, sıra dışı olaylar hariç zaten büyük ölçüde mahalle sınırları içinde olup bitmektedir. O günün mahallelerinin ölçüğü küçük olduğu gibi, o günün mahallesi yönetsel, ekonomik ve toplumsal bakımdan bir bütündür ve bu küçük ölçekli mahallelerin sorunları mahallelilerce paylaşıldığı, çözüldüğü gibi, bütün bir hayat da bu küçük sınırlar içinde başlar ve yine bu sınırlar içinde biter. Dolayısıyla bilinmezlik, geleceği görememe durumu ya da yarına ilişkin yüksek riskler sözkonusu değildir. Daha ziyade sade ve rutin bir yaşam sözkonusudur. Diğer taraftan İmparatorluğun üst katlarında alınacak kararlar, mahallelilerin yaşamını nispeten pek etkilemez. Tanzimat sonrasında böyle

bir etkinin varlığından söz edilebilir. Ancak Tanzimat öncesinde, hayata dair herşeyin kararının mahalle içinde verildiğinden, orada icra edildiğinden ve orada yaşandığından söz edilebilir (Arikboğa, 2004: 278).

Mahallelerde bulunan bir başka işlevsel unsur da mahalle mektepleridir. Mahalle mektepleri Osmanlı eğitim sisteminde ilk aşamayı teşkil eden sıbyan mekteplerinin, özel olarak inşa edilmemiş küçük yapılarda, herhangi bir cami veya mescidin yakınındaki odalarda, evden bozma yapılarda faaliyet gösteren, halk tarafından açılmakla birlikte devlet tarafından denetlenen daha küçük örnekleriydi. Bu mekteplerde hocanın öğrenci üzerinde kesin hakimiyeti vardı. 4-5 yaşında "amin alayı" ile mektebe başlayan çocuk "eti senin kemiği benim" deyiimiyle hocaya teslim edilirdi. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren mahalle mektepleri fonksiyonunu yitirmeye başlamış, yerini zamanla iptidailere bırakmıştır (İstanbul, 1994: 241-242).

Osmanlı şehirlerinin tüm mahallelerinde bulunmasa da büyük bir kısmında yerini almış ve 16. yüzyıldan itibaren yaygınlaşarak gündelik yaşama sosyal ve kültürel açıdan büyük katkıları bulunan mekanlardan birisi de mahalle kahvehaneleridir. Mahalle kahvehaneleri, kahvehane türleri arasında (Esnaf kahvehaneleri, Yeniçeri kahvehaneleri, Semai kahvehaneler, İmaret kahvehaneleri, Meddah kahvehaneleri, Seyyar kahvehaneler... vs.) tarihsel devamlılık gösteren en yaygın olan mekanlardı. Mahalle kahvehanelerin en önemli özelliği, mahalle ölçüğünde sivil mekan ile dini mekan arasında içe dönük geleneksel hayat tarzının bu kahvehaneler aracılığıyla dışa dönük bir kültürel yapılaşma sürecine girmesidir. Bunun anlamı; mahalle sakinlerinin, sivil ve dini mekanlardan bağımsız olarak sokak kültürünü tanımaları ve bu merkezler vasıtasıyla şehir hayatına doğrudan katılabilme olanağını elde etmeleridir (İşoğlu, 2005). Mahalle kahvehaneleri, İstanbul'un yanı sıra Anadolu ve Balkan şehirlerinde karşımıza çıkan en yaygın sosyalleşme mekanlarıdır. Buraları sadece sohbet me-

kânları değil, aynı zamanda çeşitli kültürel kitabların okunduğu ve çeşitli oyunların oynandığı yerler olmuştur. 16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul'u ziyaret eden batılı seyyahlar, bu mekanlarda en çok tavla ve satranç oynandığını, buna karşın Avrupa'da rağbet gören kağıt oyunlarının hiç tanınmadığını kaydetmektedirler. Müslüman mahallelerinde kahvenin yanı sıra çeşitli soğuk şerbetlerin de içilebildiği bu mekanlar, özellikle Hıristiyan cemaatlerin oturdukları mahallelerde müşterilerine alkollü içecek de veren bir meyhane olma özelliğini de taşımışlardır (istanbulpostasi. com, 2005).

Osmanlı şehirlerinin mahallelerinde; ekonomik açıdan bir değer ifade eden küçük çaptaki imalathane ve ticarethaneler, mahallelerin bir diğer unsurunu oluşturmaktaydı. Her ne kadar merkezde ve çarşıda yoğunluk kazanmışsa da bu mekanlar, hemen her mahallede yer almakta ve ekonomik açıdan önem taşımaktaydılar.

Son olarak mahallede önemli bir yeri olan ve mahalle halkının barınma ihtiyacını giderdiği evler yer almaktadır. Mahalle boyutunda işlevsel olmayan ama kendi içinde son derece işlevsel olan ve Osmanlı toplumunun en küçük yapı taşını oluşturan ailenin yaşadığı evler, Osmanlı mahallelerinde birçok açıdan dolaylı fakat oldukça etkili yapılar. Evler, sokakların şekillenmesinde hatta mahallenin gelişmesinde büyük bir paya sahiptir. Nitekim gerek şehir içinde gerekse mahalle içinde en yoğun olarak görülen yapı tipleridir.

Osmanlı mahallelerinin önemli bir unsuru olan konutlar, daha önce de ifade edildiği gibi, mahallenin merkezini teşkil eden bir ibadethane etrafında gelişme göstermiş bu suretle sokak ve cadde sistemlerinin oluşmasına zemin hazırlamış böylece mahallenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Genelde iki katlı ve bahçeli bir yapı tarzına sahip olan konutlar, mahalle halkının gündelik hayatının en önemli kısmını bir diğer deyişle barınma kısmını oluşturmaktadır. Bazı evler, şahısların zenginliği ve saygınlığı ölçüsünde, büyük konaklar

şeklinde inşa edilmiş mimari tarzıyla mahallede dikkat çeken bir unsur olmuştur. Bugün bile Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde ve Osmanlı'nın hüküm sürdüğü geniş coğrafyada bu tip konaklar, zamana meydan okurcasına ve geçmişini hatırlatırcasına mahallelerdeki yerini korumaktadır.

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE İDARİ BİR BİRİM OLARAK MAHALLE VE İDARESİ:

Eski Osmanlı idaresindeki mülki, beledi ve adli teşkilatın ilk basamağını mahalleler teşkil eder. Nahiye bundan, kazalar da nahiyelerden sonra gelir. Aralarında sadece salahiyet ve teşkilat itibarıyla farklar vardır. Kazaları kadılar, nahiyeleri naipiler idare ettikleri gibi mahalleleri de imamlar idare ederlerdi. İmam; Arap dilinde öne düşen, yol gösteren ve başa geçen gibi manalara gelir. İmamlık teşkilatı bugün önemi azalmış olmakla beraber asırlarca Türk ve İslam camiasında mühim roller oynamış bir memuriyettir (Ergin, 1936: 104).

Mahallenin idari yapı ile bağlantısını sağlayan mahalle görevlilerinin en önemli yardımcıları, Emeviler döneminden itibaren yaygınlaşmaya başlayan mahalle mes-citlerinde görev yapan imamlardı. Selçuklular devrinde mahallenin ayan ahi-leriyle iyi geçinmek zorunda olan imamlar etkinliklerini sürdürüyorlardı. Osmanlılar- da XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar müslüman mahallelerinin sorumlu yöneticisi imam, gayr-ı müslim mahal-lerinin yöneticisi haham veya papazdı. İmam, padişah beratı ile tayin edilen ve beldenin mülki ve beledi amiri olan kadının temsilciliğini üstlenen bir memurdu. Haham veya papaz hahambaşı patrikha- nenin temsilcisiydi. Mahallede meydana gelen doğum, ölüm, evlenme gibi olayları kaydetmek imamın göreviydi. Mahallede her şey onun izine bağlıydı. Bir kimsenin mahalleye yerleşebilmesi için mahalle sakinlerinden birinin ve imamın kefaleti şarttı. İmamın en önemli görevi mahalle halkına vergilerin paylaşılması ve toplanması işini yürütmektir (Yel vd., 2003: 325). İmamlar Padişah'ın beratıyla dini bilgileri fazla, güvenilir ve sevilen

kimseler arasından atanırlar, görecekları hizmet karşılığında “vazife” adı verilen bir ücret alırlardı. Gündelik olarak hesaplanan bu ücret, çoğunlukla vakıflardan sağlanmakta idi. İmamlar, beş vakit namaz kıldırmak, ölenler için gerekli dini işlemleri yapmanın yanı sıra, mahallelerin güvenliğı, huzurun sağlanması gibi işlerle de ilgileniyorlardı. Özellikle evlerde sazlı-sözlü toplantılar yapıp içki içilmemesi için çaba gösterdikleri gibi, sokakların temiz tutulması için halkı uyardıkları da görülmektedir. Bazı şehirlerde yöneticiler ve kadılar, imamları mahallelerinin temizliğinden sorumlu tutmakta idiler (Çadırcı, 1991: 40).

1827’de Dersaadet ve Bilad-ı Selase ahalisinin erkek nüfusunun sayımı yapılmış, nüfusun artmasının, işsizlik ve serseriliğın önlenmesi için şehre giriş çıkışlar kontrol altına alındığında imamların denetimindeki mürur tezkirelerinde yolsuzluk yapıldığı anlaşılınca her mahalleye iki muhtar tayin edilmiştir. XIX. yüzyıl ıslahatlarıyla mahalle ve köylerde muhtarlık teşkilatı kurulmaya başlanınca imama göre muhtar daha yetkili bir yönetici konumuna gelmiştir. Mahalle muhtarlıklarının kurulmasına ilk olarak İstanbul’da başlanmış, muhtarlıklar yaygınlaşınca vergilerin salınması ve toplanması, mahallelerin güvenlik işleri ve belediye hizmetleri muhtarlara bırakılmıştır. Muhtar bütün mahallenin kefilı, imam da muhtarın kefilıydı. Tanzimat’a kadar mütesellimler tarafından denetlenen muhtarlar bu tarihten sonra muhtemelen muhassıllar ve zaptıye amirlerince denetlenmiştir. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi’nde en az elli hane bir mahalle olarak kabul edilmiş, ihtiyar meclisleri kurulmuş, şehirlerdeki mahalle muhtarlıkları zaptıye amirlerince, köy muhtarları kaymakamlarca denetlenmeye başlanmıştır. Mahalle sakinlerinin başvurusu ve kadının resmi yazısıyla mahalleye tayin edilen bekçiler imamların ve muhtarların emrinde mahallenin güvenlik işleriyle meşgul olurlardı (Yel vd., 2003: 325-326).

Osmanlı döneminde mahalle, idari veya mali bir birim olmakla kalmıyor, aynı

zamanda kendi örgütlenmesine sahip bir yapı olarak da çıkıyor karşımıza. Osmanlı mahallesinin idaresinden ya da temsilinden sorumlu çeşitli kimseler bulunuyordu. Bunların başında mahalle imamlarını sayabiliriz. Mahalle imamları yalnızca mahalle mescidinde dini lider olmakla kalmayıp bu birimin idari temsilcilerindendir. Bunun yanı sıra imamlar, vergilerin toplanmasından ya da mahalleyi mahkeme önünde savunmaktan sorumluydular. 19. yüzyılda mahallelerindeki doğum ve ölümleri de kaydettiklerini görüyoruz (Beydilli, 2001: 6-7).

Mahalleden sorumlu bir başka kişi de mahalle mütevellisiydi bunlar; mahalle vakıflarından sorumluydular. Mahalle vakıfları, mahalledeki kişilerin mahallelerine vakfettikleri, yani bağışladıkları gayrimenkullerden veya paralarla varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu vakıflar belli bir gelir kaynağı oluşturuyorlardı. Mesela, söz konusu olan bir ev olunca, bu evden elde edilecek kira, mahalle vakfının oluyordu. Bu mahalle vakıfları mahalleliler için ortak bir gelir getirdikleri için, Osmanlı mahallelerinin ortak bir bütçelerinin olduğunu söyleyebiliriz. Mahalle vakıflarının gelirleri, mahalleye düşen ortak verginin bir kısmını karşılıyor, mahalle imamının barındırılmasını sağlıyor veya mahalledeki fakirlerin bakımına ayrılabilirdi. Mahalle mütevellileri de mahalle imamları gibi, mahallelerinin sözcüsü olarak karşımıza çıkabiliyor. Ancak, Osmanlı şehrinde mahalleler yalnızca imam veya müteveli tarafından temsil edilmiyordu. Duruma ve yerine göre, mahallelerdeki bazı “ileri gelen kişiler” tarafından da temsil edildiklerini görüyoruz. Osmanlı döneminde mahallelerin, imparatorluğun bir ucundan değerine, hatta aynı şehir içinde dahi tek bir düzene göre kurumsallaşmış olduğunu düşünmek yanlış olur. Burada sözünü ettiğimiz temsilciler veya yöneticiler, yalnızca en sık rastlananlardır. Nasıl ki imparatorluk genelinde, nüfusu ya da işleyişi açısından tek tip bir mahalle örneğinden söz edemezsek, onun gibi mahallelerin her yerde aynı mantığa göre temsil edildiklerini veya davrandıklarını söylemek de çok güçtür. Osmanlı döne-

minde mahallelerin, bazen aynı şehirde dahi farklılıklar gösterdiklerini gözlemleyebiliriz (Tamdoğan, 2002: 68).

Osmanlı şehirleri içinde özel bir yeri olan mahalleler, şehirlere bağlı olarak kendi içinde bir idari sistemi olan bir yerleşim birimidir. Bir arada uyum içinde yaşayışın hakim olduğu bu birimlerde herkes birbirini iyi tanır ve birbirlerinden haberdar olurlardı. Her mahalle genelde en az bir cami veya mescide sahipti. Bazen de mahallenin büyüklüğüne göre birden fazla cami/mescit olması durumunda imamların sayısı buna göre artış gösterirdi. Fakat mahalle idaresi tek bir imam tarafından gerçekleştirilmekteydi. Dolayısıyla mahallede birden fazla imamın olması mahallenin tek bir imam tarafından idare edilmesi durumunu değiştirmemekteydi.

İmamlar, kadıların yerine getirmesi gereken birçok işlerde onların doğal yardımcısıydı. Mahallenin düzeni, asayiş ve inzibatının sağlanması, ayrıca mahalle sakinlerinin uymaları gereken emir ve yasakları bildirmek ve uyulmasını sağlamak yine imamların görevleri arasındaydı. İmamların mahallelerinde oturanlar hakkında tam bir bilgi sahibi olmaları beklenirdi. Her imamın mahallesinde kaç hane vardır, bunların hangileri kira, hangileri mülk sahibelerindendir, büyük kişilerin, esnafın ve yalnız yaşayanların isimleri, sahip oldukları mallar ve ne işle meşgul olduklarının tesbit edilip bir deftere kaydedilmesi, bu suretle mahallede oturanların kimliklerinin belirlenmesi işlerini yine imamlar gerçekleştirmekteydi. Mahalle imamlarının ayrıca mahalleye gelen yabancıların veya yeni taşınanların tesbiti ve kayıt altına alınması işleri, yeni gelenlere bizzat kefil olunması veya genel kefalete bağlanarak bu işlemin mahalleli adına yapılması, bu kişilerin ikamet mahal ve sürelerinin belirlenmesi işleri, varisli veya varissiz vefat edenlerin bildirilmeleri, ölüm ve defin, doğum kayıtları, nikah akdi gibi işlemler, bunun yanında bazı beledi işlerin görülmesi, bu meyanda mahallenin temizliğine dikkat edilmesi ve çevre temizliğinin sağlanması, yangına karşı

evlerdeki ocakların iyice söndürülmesi ve temizlenmesinin temini işleri de imamlar tarafından görülmekteydi (Beydilli, 2001: 8-9). Görüldüğü gibi imamların görevleri sadece dini işlemleri yapmaktan çok daha fazla idi. Şüphesiz bu görevlerin tam olarak yerine getirilmesi sözkonusu değildi. Bunun yanısıra görevlerini kötüye kullananlar da vardı. Fakat gerçekte imamların sorumlulukları ve yetkileri oldukça fazlaydı.

III. Selim'den başlayarak yapılmak istenen düzenlemeler 1826'ya kadar olumlu bir sonuç vermekten uzak kalmıştı. Ancak Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, bütün kurum ve kuruluşlar ele alınarak çağın gereklerine göre biçimlendirilmek istenmişti. Ülkede güvenliğin sağlanarak, halkın devlete karşı olan sorumluluklarını adalet ölçüleri içerisinde yerine getirmesi için gerekenlerin yapılmak istendiği bu dönemde, köy ve mahalle yönetiminin de ele alındığını görmekteyiz. Özellikle İstanbul'a olan göçün önlenmesi ve şehirde güvenliğin sağlanması amacıyla, bu şehrin mahallelerinde 1829-1830'da muhtarlık teşkilatının kurulduğu bilinmektedir. Burada oluşturulan muhtarlığın taşrada birkaç yıl sonra kurulacak muhtarlıkla önemli benzerlikleri olmakla birlikte, İstanbul mahallelerinde muhtarların seçilmeleri sözkonusu değildir. Atamayla belirlendikleri anlaşılmaktadır (Çadırcı, 1993: 5).

Muhtarlık sisteminin tüm Osmanlı eyaletlerinde uygulanması konusu önemlidir. Böyle bir sistemin uygulanması, iş paylaşımını arttırmıştır. Nitekim muhtarlıklar yaygınlaşınca vergilerin salınması ve toplanması, mahallenin güvenlik işleri ve beledi hizmetler, muhtarlıklara bırakılmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi bu işler, tamamen imamların elinde bulunmaktaydı (Ortaylı, 2000: 109). Muhtarlık teşkilatının kurulması, imamların sahip olduğu yetki ve sorumlulukları kısıtlamış. Bu yetki ve sorumlulukların büyük bir kısmı muhtarların tekeline verilmiştir. Mahalle yönetimi muhtarlık teşkilatının kurulmasından sonra şehirlerde her mahallede muhtar-ı evvel (birinci muhtar) ve muhtar-ı sani (ikinci muhtar) olmak

üzere iki muhtar yer almıştır. İmam, bu muhtarlardan sonra gelen bir konuma sahip olmuşlardır. Nitekim 19. yüzyılda gerçekleştirilen temettüat tahrirlerinde (gelir vergisi sayımı), her defterin sonunda ilk olarak muhtar-ı evvel daha sonra muhtar-ı sani ve en son olarak da imamın onayı yeralmakta idi.

1933 de çıkarılan üç maddelik bir kanunla “belediye teşkilatı olan yerlerde mahalle muhtarlıkları ve ihtiyar heyetleri” kaldırıldı. Bu kanunun bir maddesinde “muhtarlarla ihtiyar heyetlerinin görecekleri işlerin ve üzerlerinde bulunan hakların ve salahiyetlerin yerine ve işine göre belediyeye, zabıtaya ve diğer dairelere verileceği” gösterilmiş olduğu için bunun tatbikatını ihtiva etmek üzere yine aynı sene içinde 37 maddelik bir nizamname yapılarak orda muhtarların gördükleri işlerin nerelere verileceği ve kimler tarafından görülmesi lazımgeleceği birer birer gösterilmiş ve bu suretle mahalle teşkilatı da tarihin karanlık sahifelerine gömülmüştür (Ergin, 1936: 121). 15 Nisan 1944 tarih ve 4541 sayılı, “Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Kanun”la mahalle muhtarlıkları yeniden kurulmuştur (Yel vd., 2003: 326).

Mahallenin şehir içindeki yerine baktığımızda öncelikle dikkat çekici hususun mahallenin belli bir sistem dahilinde işleyen idari bir birim olmasıydı. Sözkonusu idare sistemiyle şehirlerde sorun teşkil edecek hususlar büyük oranda engellenmiş oluyordu. Şüphesiz sorunlar tamamen ortadan kalkmamıştır. Sorunlar hep vardı ve hep olacaktır. Fakat Osmanlı imparatorluğunun iç ve dış siyasi otoritesinin güçlü olduğu dönemlerde, bu sistemin sorunsuz bir şekilde işlemesi dikkat çekicidir. Bunun yanısıra mahallelerde görülen uyumun, dayanışma ve yardımlaşmanın bu sistemin iyi işlemesinde büyük bir rol oy-nadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim Osmanlı toplumunda yardımlaşmanın ve dayanışmanın önemli bir kurumu haline gelen vakıf sisteminin büyük bir rolü vardır. Bu sistem devam ettiği sürece şehirlerde ve hatta imparatorluğun

genelinde refah ve huzurun varlığı da devam etmiştir.

Görülüyor ki, Osmanlı şehirlerinin idari yapısı içerisinde yerini almış olan mahallelerde gerek işlev açısından gerekse fiziksel açıdan şehirleri tamamlayan, işleyişi ve idari tarzıyla şehrin bir organı olarak imparatorluğun idari sistemi içinde yerini almıştır.

SONUÇ:

Bilindiği gibi Osmanlı imparatorluğu, eyaletlerden oluşur ve idareci olarak valiler yeralmaktaydı. Eyaletler sancaklardan oluşur ve sancakbeyi tarafından idare edilirdi. Sancaklar da, kadı tarafından idare edilen kazalara bölünmüştü. Kazalar, mahalle ve köylerden müteşekkildi. Bu en küçük yönetim biriminin başı, daha doğrusu temsilcisi muhtarlık sistemine geçilinceye, yani II. Mahmut dönemine kadar imam, daha sonraları ise muhtarlardır. Görülüyor ki, mahalle idari olarak, Osmanlı imparatorluğunda en küçük idari birimini teşkil etmiştir.

Mahalle idaresinin başında bulunan imamlar, camideki vazifelerinin yanında, mahallenin güvenliğinden, temizliğinden ve mahalle halkının ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumluydu.

Şehirle ilgili çalışmalarda şehri tanımlarken önemli bir yer işgal eden, şehirlerin en küçük idari birimi olan ve işlevselliğiyle sosyal bir bütün oluşturan mahalle, Türk-İslam şehir karakteristiğiyle günümüzde dahi içerdiği birimler, ilişki ve oluşum biçimleri açısından yerini her zaman korumuştur. Nitekim toplumsal yaşamımızda mahallenin yeri çok önemlidir. Mahalle, günlük yaşamımızla adeta iç içe kaynaşmış ve birlik, beraberlik gereksinimini yönlendirmiştir (Kazancıgil, 1992: 12).

Osmanlı şehirlerinde bazı mahalleler şehir içinde merkezi bir konuma sahip iken, diğer mahalleler bu merkez mahallenin (topografyanın ve diğer unsurların elverdiği nispette) çevresinde yerlerini almaktaydı. Şehirde yer alan faaliyetler daima merkezden çevreye doğru bir yayılış göstermekteydi. Bu yayılış ışınsal bir

karakter gösterir. Bu suretle merkez ve merkeze yakın olan mahalleler bir çok açıdan yoğunluğun yaşandığı mahallelerdi.

Osmanlı toplumunun sahip olduğu değerleri şehir yerleşmeleri açısından ele alırken bu konuyu mercek altına almak suretiyle ortaya koymaya çalıştığımız bu çalışmada; mahallenin geçmişte nasıl bir şekil arzettiği, şehir içindeki yeri ve önemini kuruluş ve gelişimini, şehir yerleşmeleri içinde nasıl bir sistem içinde geliştiği, nasıl idare edildiği gibi konuları ortaya koymaya çalıştık.

Türk şehir hayatının vazgeçilmez bir unsuru olan mahallenin Osmanlıdan kalan bir miras olarak algılanması yerinde bir tespit olacaktır. Elbette günümüzde meydana gelen değişimlerden dolayı

bunun sınırlarını çizmek çok da kolay olmamakla birlikte mahallelerde bulunan unsurlar ve bu unsurların işlevselliği de geçerliliğini kısmen de olsa hala sürdürmektedir.

Osmanlı şehirlerinde en küçük idari birim olarak mahalle; sahip olduğu konumu, işlevleri ve idaresiyle şehrin önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Şüphesiz Osmanlı toplumunun sahip olduğu değerler bununla sınırlı değildir. Fakat bu kadar küçük bir birimin bile nasıl bir yere sahip olduğu da açıkça görülebilmektedir. Bu suretle Osmanlı imparatorluğu gibi büyük bir sistemin en küçük yapı taşını oluşturan mahallenin, bu büyük sistemin işleyişinde yeri ve önemi ihmal edilmeyecek kadar da büyük bir değer taşımaktadır.

KAYNAKÇA:

- AK, M. 2004, "Fatih Döneminde İstanbul'da İmar Faaliyetleri ve Mahalle Yerleşimi Hakkında", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet* (Haz: Şevket Kamil AKAR): 235-245, Klasik Yayınları, İstanbul.
- AKAY, A. 2002, "Bir Mahalle İnşası", *İstanbul Dergisi* 40: 78-80.
- AKTÜRE, S. 1985, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*: 891-904, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ARIKBOĞA, E. 2004, "Fatih Döneminde İstanbul'da İmar Faaliyetleri ve Mahalle Yerleşimi Hakkında", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet* (Haz: Şevket Kamil AKAR): 273-282, Klasik Yayınları, İstanbul.
- AYSU, Ç. 2002, "İstanbul Şehrinden Metropoliten İstanbul'a Mahallelerin Mekansal Dağılışı 1950-2001", *İstanbul Dergisi* 40: 51-58.
- BAYARTAN, M. 2003, XIX. Yüzyılda Kütahya'nın Tarihi Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- BEYDİLLİ, K. 2001, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul.
- CERASİ, M. 1999, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* (Çev: Aslı ATAÖV), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ÇADIRCI, M. 1991, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- ÇADIRCI, M. 1993, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi* II (3): 3-11.
- ERGENÇ, Ö. 1984, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*: 65-76.
- ERGİN, O. 1936, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul.
- GÖNEY, S. 1995, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- İSTANBUL, 1994, "Mahalle Mektepleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* Cilt 5: 241-242, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul.
- İŞOĞLU, T. 2005, "Kahve ve Kahvehaneler", <http://kirbi.fisek.com.tr/index.php?metinno=tarih20050131115219.txt> (05.03.2005)

- KAZANCIGİL, R. 1992, *Edirne Mahalleleri Tarihçesi (1529–1990)*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, İstanbul.
- KRAMERS, J. H. 1976, “Mahalle”, *İslam Ansiklopedisi* Cilt VII: 144, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KUBAN, D. 1994, “Mahalleler: Osmanlı Dönemi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* Cilt 5: 242-247Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, , İstanbul.
- <http://www.istanbulpostasi.com/yasam/yemek/2005/02/26/kahve>
(07.03.2005)
- ORTAYLI, İ. 1985, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İ. 2000, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840 – 1880)*, TTK Yayını, Ankara.
- ÖZDEMİR, R. 1998, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara-(Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1785–1940)*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara.
- PEROUSE, J. F. ve DEKHLI, K. 2002, “Gözardı Edilen Bir Mahalle – Küçükçekmece Ayazma Mahallesi-”, *İstanbul Dergisi* 40: 81–83.
- SURİ, L. 2002, “Mahalle Belediye Bağlamında İstanbul ve Pendik”, *İstanbul Dergisi* 40: 87–92.
- TAMDOĞAN, I. 2002, “Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye’sine <Bizim Mahalle>”, *İstanbul Dergisi* 40: 66–70.
- TEKELİ, İ. 1985, “Şehirler ve Ketleşme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*: 878–890, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YEL, A. M. ve KÜÇÜKAŞCI, M. S. 2003, “Mahalle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 27: 323–326, Ankara.